

ANNA PALUSZAK-BRONKA

ORCID: 0000-0001-6494-8931

Uniwersytet Kazimierza Wielkiego w Bydgoszczy

annapaluszak@poczta.onet.pl

Nazwy wybranych metod leczenia (związanych z humoralną koncepcją patogenezy) na podstawie rękopiśmiennego poradnika medycznego Józefa Zmijewskiego

Słowa kluczowe

leksyka, nazwy metod leczenia, poradnik medyczny, Józef Zmijewski

Key words

lexis, names of treatment methods, medical guide, Józef Zmijewski

Celem artykułu jest charakterystyka wybranych nazw metod leczniczych¹ (ich znaczeń i motywacji) wyekscerpowanych z poradnika² Józefa Zmijewskiego *Metoda leczenia*

¹ *Metoda* z gr. *méthodos* ‘badanie, metoda’ [Władysław Kopaliński, *Słownik wyrazów obcych i zwrotów obcojęzycznych z almanachem* (Warszawa: Świat Książki, 2000), 326] to ‘uporządkowany ciąg działań skutecznie prowadzący do realizacji celu określonego rodzaju; ustalony typowy, zwykle powszechnie przyjęty sposób postępowania’ [Teresa Widłak-Piernikowska, red., *Wielki słownik medyczny* (Warszawa: Wydawnictwo Lekarskie PZWL, 1996, 270)], należy zatem przyjąć, że *metoda lecznicza* to każde ‘ustalone działanie, które ma na celu leczenie/wyleczenie pacjenta’.

² Poradniki medyczne cieszyły się ogromną popularnością, por. Jakub Węglorz, *Zdrowie, choroba i leczenie w społeczeństwie Rzeczypospolitej XVI–XVIII wieku* (Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek, 2015), 40. Były one pisane prostym, powszechnie znanym językiem. Zmijewski tak charakteryzował swoje *vademecum*: „Rzecz napisana popularnie i rzeczy składające lekarstwa moje, wszystkie są znane – trucizny w nich niema – więc bez obawy każda matka, dla utrzymania zdrowia swych dzieci i służebników, lub własnego zdrowia, powinna kupić tę książeczkę i czytać” (VIII–IX). Poradniki wskazywały, jak można

środkami dotąd nieużywanymi najtrudniejsze cierpienia usuwająca, Na wielu osobach sprawdzona jako nieomylna. Z dołączeniem wykazu osób uleczonych w szpitalach jako za nieuleczalnych uznanych na dowód i poparcie Metody z 1888 roku. Przedmiotem zainteresowania są wszelkie nazwania³ związane z humoralną koncepcją patogenezy. Badania te są w pełni uzasadnione, ponieważ:

1. Do tej pory tematyka związana z metodami leczenia, poruszana głównie przez historyków medycyny, dotyczyła naukowo uznanych terapii. Kuracje niezgodne z oficjalnym nurtem medycznym, zapisane w poradnikach, diariuszach lub kalendarzach, nie doczekały się całościowej monografii⁴.
2. Wiele nazw metod terapeutycznych znanych jeszcze w XIX wieku oraz na przełomie XIX i XX wieku nie występuje w dzisiejszej polszczyźnie (także w nomenklaturze medycznej), a część z nich zmieniła swoje znaczenie⁵.

*

W XIX wieku na obszarze Rzeczypospolitej stopniowo odchodzono od doktryny humoralnej zdrowia, która panowała niepodzielnie jeszcze w XVIII stuleciu⁶. Zakładała ona, że w organizmie każdego człowieka istnieją cztery humory (substancje, płyny ustrojowe): krew (*sangius*), śluz (*phlegma*), żółć (*chole*) i czarna żółć (*melas chole*), odpowiadające czterem żywiołom: ziemi, ogniewi, wodzie i powietrzu⁷. Przyczyną wszelkich chorób było zaburzenie równowagi między nimi. Leczenie polegało na przywróceniu pierwotnego, naturalnego stanu, zwłaszcza wtedy, gdy organizm nie mógł samodzielnie sobie z tym poradzić. Oznaczało to usunięcie szkodliwych substancji poprzez zastosowanie odpowiednich zabiegów⁸.

samodzielnie, bez pomocy lekarza, postępować w przypadku wielu schorzeń, dlatego metody w nich zalecane musiały być łatwe do wprowadzenia w terapii domowej.

³ Analizie zostaną poddane nazwania *sensu largo*, np. *bańki cięte*, *dermabiotykon*, *enema*, *hydropatyja*, *stawiać bańki/pijawki*, *leczyć dermabiotykonem* itd.

⁴ Robert Jütte, *Historia medycyny alternatywnej. Od magii do naturalnych metod leczenia* (Warszawa: Wydawnictwo W.A.B., 2001), 13 i 19; Węglorz, *Zdrowie, choroba i leczenie*, 179.

⁵ Węglorz, *Zdrowie, choroba i leczenie*, 50; Lucyna Agnieszka Jankowiak, „Polskie słownictwo medyczne w drugiej połowie XIX wieku oraz na przełomie XIX i XX wieku”. *Studia Językoznawcze. Synchroniczne i diachroniczne aspekty badań polszczyzny* 10 (2011): 108.

⁶ Węglorz, *Zdrowie, choroba i leczenie*, 135.

⁷ Tadeusz Brzeziński (b), „Rozwój poglądów na istotę choroby”, w: *Historia medycyny*, red. Tadeusz Brzeziński (Warszawa: Państwowy Zakład Wydawnictw Lekarskich, 1988), 137–139; Aleksander Drygas, „Dawne terapie. Lek i jego formy, sposoby wytwarzania i dystrybucji”, w: *Historia medycyny*, 169; Jütte, *Historia medycyny alternatywnej*, 29; Węglorz, *Zdrowie, choroba i leczenie*, 66 i 135; Nathan Belofsky, *Jak dawniej leczono, czyli plomby z mchu i inne historie*, przeł. Grzegorz Siwek (Warszawa: Wydawnictwo RM, 2019), 12.

⁸ Węglorz, *Zdrowie, choroba i leczenie*, 136.

Józef Zmijewski⁹ był już wyrazicielem nowych, oświeceniowych poglądów na temat etiologii choroby (dowodzą tego podawane przez niego przyczyny danego schorzenia), rzadko diagnozował problemy zdrowotne w oparciu o dawną teorię humoralną, ale nadal zalecał metody i środki leczenia, które miały krazję¹⁰, czyli równowagę humoralną przywrócić. Poświadczają to cytaty: *trzebaby cały organizm rozstrojony do porządku sprowadzić* (23); *Oczyszczyć krew, na to ziółka Chambarda. Obudzić i wyprowadzić z ciała Limfę zakażoną* (124–125); *Coż to jest ospa, jeśli niezakażenie krwi z rodziców, a może jeszcze z przodków odleglejszych w dziecku nurtująca. Rzecz prosta, oczyściwszy dziecko z nasionka chorobliwego, uwolni go od ospy* (XXI). Autor *Metody* był przekonany, że w większości niedomagań stan równowagi płynów ustrojowych można osiągnąć poprzez wyprowadzenie *nieczystości i złych soków* (XV), w których zbierała się materia gromadząca *homory chorobliwe w ciełe* (XIV), dlatego zalecał zróżnicowane zabiegi, mające na celu oczyszczenie krwi, sprowokowanie wypróżnień, wymiotów, obfitych potów oraz wyrzutów skórnych (wysypki).

Metody leczenia przez flebotomię i oczyszczanie krwi

Flebotomia (*flebio-*, w złożeniach ‘żyła’, gr. *phleps*¹¹; *phlebotomia*¹²), czyli upust krwi, którą opisał najpierw Hipokrates, a później Galen, była jedną z najpopularniejszych metod leczenia¹³ jeszcze w XVII i XVIII wieku. Osoby zamożne poddawały się jej regular-

⁹ Anna Paluszak-Bronka na podstawie odautorskich komentarzy zapisanych w *Metodzie* wykazała, że Józef Zmijewski znał dzieła poświęcone zagadnieniom medycznym, zasady leczenia konwencjonalnego, anatomię człowieka, objawy i przyczyny wielu chorób, lekarstwa naturalne oraz stworzone na bazie środków chemicznych, posługiwał się terminologią naukową, miał wieloletnią praktykę w leczeniu, ale przedstawicielem medycyny akademickiej nie był, to znaczy, że nie posiadał formalnego wykształcenia uniwersyteckiego. Anna Paluszak-Bronka, „Co można powiedzieć o autorze na podstawie jego rękopisu? Rozważania językoznawcy”, *Prace Językoznawcze* 20 (2018): 123–137. Zmijewski na pewno należał do grona naturopatów. „W swoim poradniku zalecał metody naturalne, znane zarówno ludowi, jak i ówczesnym lekarzom reprezentującym nurt naturopatyczny”. Taż, „Znajomość biografii autora dzieła a badania historycznojęzykowe”, *Studia Językoznawcze. Synchroniczne i diachroniczne aspekty badania polszczyzny* 20 (2021): 127.

¹⁰ Pojęcia *krazji* (‘równowagi płynów ustrojowych’) i *dyskrazji* (‘zaburzenia równowagi płynów ustrojowych’) w humoralnej koncepcji zdrowia powstały w szkole knidyjskiej. Zob. Tadeusz Brzeziński (a), „Wiedza o budowie i czynnościach ludzkiego organizmu”, w: *Historia medycyny*, 100.

¹¹ Kopaliński, *Słownik wyrazów obcych*, 175.

¹² Taką postać notuje *COMPENDIUM MEDICUM AUCTIONUM TO IEST: KROTKIE ZEBRANIE Y OPISANIE CHOROB. Ich różności, przyczyn, znakow, sposobow do leczenia. Także rożnych sposobow robienia Wodek, Oleykow, Julepow, Syropow, Konfitur, Maści, Plastrow, [etc.] i rożnych osobliwych rzeczy, Na SIEDM TRAKTATOW ROZDZIELONE, I teraz przez tegoż Autora z errorow Drukarskich wyczyszczone. Z przydatkiem osobliwych Chorob, tak Męskich, iako i Białogłowskich, i Dziecinnych. Dla więk-szej wygody ludzkiej PRZEDRUKOWANE. Roku Pańskiego 1789* (Częstochowa: Drukarnia Jasnej Góry Częstochowski, 1789), 33.

¹³ Zwyczaj puszczania krwi upowszechnił się w Europie w średniowiecznych klasztorach. Mnichom zalecano flebotomię jako środek na wstrzemięźliwość seksualną (Węglorz, *Zdrowie, choroba i leczenie*, 136).

nie. **Puszczanie krwi** było stosowane także w stuleciu następnym¹⁴, uważano bowiem, że skutecznie oczyszcza organizm, ale nierzadko praktyka ta powodowała liczne zakażenia, długotrwałe osłabienie organizmu, a w skrajnych przypadkach, gdy nacięto tętnicę, nawet śmierć. Zmijewski znał tę metodę: *Dawniej puszczeniem krwi, ratowano cierpiących na zapalenie płuc* (56), ale w związku z tym, że nie była ona bezpieczna, zamiast niej zalecał zabieg dermabiotykonem: *operacya przedewszystkiem trzema linijami całą kolumnę pacierzową [...] Ten nowy sposób leczenia zastępuje nieużywane aż dotąd puszczanie krwi [...] co większa że łatwiejszym jest od wszystkich innych srodków wyciągających materye chorobliwe, a w skutkach daleko więcej pomocnym* (181). Słowniki notują *puszczanie* jako ‘czynność, formę rzeczownikową cz. puszczać / puścić; chir. *puszczanie krwi* = upust krwi (*depletio es detractio sanguinis*)¹⁵. *Puścić* to ‘nie zatrzymywać, nie wstrzymywać, uwolnić’, a *puścić krew*¹⁶ – ‘spowodować, żeby coś leciało, płynęło, poruszało się itp.’¹⁷. Czasownik ten pochodzi z psł. **pustiti* ‘wypuścić, uwolnić, zwolnić’¹⁸, natomiast *krew* wywodzi się z psł. **kry* ‘krew’¹⁹.

Do ordynowanych przez Zmijewskiego zabiegów polegających na wycofaniu z układu krwionośnego nadwyżki zakażonej krwi należały *bańki* i *stawianie pijawek*²⁰. Autor poradnika wyróżniał *bańki suche, ciepłe i cięte*.

Bańki suche to bańki niepodgrzewane, stawiane bez nacinania skóry (na sucho), w których odessaniu powietrza i wytworzeniu próżni służył specjalny zaworek²¹: *Pomimo wielu Baniek suchych i ciepłych, jodyny, Karbolu, nafty, octu z mrowki [...] chory ulgi niedo-znawał* (XVII). *Bańka* (lm. *bańki*) w słownikach jest definiowana jako ‘naczynko szklane cyruliczne do krwi lub naciągania jadu z rany’²², ‘przyrząd leczniczy w postaci małego kulistego naczynka używany do wywołania miejscowego przekrwienia w celu odciążenia

Najczęściej nacinano lancetem żyły w wewnętrznej części łokcia (Jonathan Moore, *Przerażające terapie i zabójcze terapie*, przeł. Emilia Skowrońska (Kraków: Społeczny Instytut Wydawniczy Znak, 2020), 14.

¹⁴ Węglorz, *Zdrowie, choroba i leczenie*, 137–138; Belofsky, *Jak dawniej leczono*, 175; Moore, *Przerażające terapie*, 14.

¹⁵ Jan Karłowicz, Adam Kryński, Władysław Niedźwiedzki, *Słownik języka polskiego*, t. 5 (Warszawa: Nakładem Prenumeratorów, 1902), 441; Witold Doroszewski, red., *Słownik języka polskiego*, [hasło] *puścić*, dostęp 20.03.2022, <http://doroszewski.pwn.pl>.

¹⁶ Karłowicz, Kryński, Niedźwiedzki, *Słownik języka polskiego*, t. 5, 443–446.

¹⁷ Doroszewski, *Słownik języka polskiego*, [hasło] *puścić krew*, dostęp 20.03.2022, <http://doroszewski.pwn.pl>.

¹⁸ Był to czasownik odprzymiotnikowy, por. psł. **pustь* ‘opuszczony, opróżniony’, zob. Władysław Boryś, *Słownik etymologiczny języka polskiego* (Kraków: Wydawnictwo Literackie, 2008), 504.

¹⁹ Tamże, 258.

²⁰ Węglorz, *Zdrowie, choroba i leczenie*, 138.

²¹ Za: dostęp 28.02.2022, www.medonet.pl/zdrowie/banki-bezogniowe-co-to-jest-,artykul,1728267.html.

²² Karłowicz, Kryński, Niedźwiedzki, *Słownik języka polskiego*, t. 1, 95.

krwi²³. Nazwa ta wiąże się z baniastym (kulistym, pękatym) kształtem pojemnika²⁴. Jest to postać deminutywna od *bania* ‘pękate naczynie’. Pochodzi z psł. **baña* ‘łaźnia, kopuła; naczynie kopulaste, pękate’ (zdr. **banьka*), zapożyczonego z łac. ludowej **bānea* (← łac. klasyczna *balnea* / *bal(i)neum* ‘łaźnia, kąpiel’), co pochodzi z gr. *balaneion* ‘ts.’. W językach zachodniosłowiańskich powstało nowe znaczenie ‘kopuła’²⁵, stąd *bania* to ‘coś kopulastego, pękatego’²⁶. Natomiast *suchy* ‘niemokry, nieprzesiąknięty’ kontynuuje psł. **suchь* ‘suchy’²⁷.

Bańki ciepłe to bańki ogrzane płomieniem w celu rozrzedzenia w nich powietrza²⁸. *Ciepły* oznacza ‘pośredni między gorącym a chłodnym, niechłodny i niegorący, letni’²⁹, ‘mający temperaturę pośrednią między gorącym a zimnym’³⁰ i wywodzi się z psł. **teplь* ‘ciepły’³¹.

Bańki cięte dawały podobny efekt jak upusty krwi. Zwane też bańkami siekanymi³², były przystawiane do uprzednio naciętych³³ miejsc na skórze: *Gdy w kilka miesięcy znów astma dręczyć mię zaczęła, kazałem 12 baniek ciętych na plecach i boku postawić i krew odciągnąć* (11). *Słownik warszawski* notuje ‘bańki cięte = do których skórę się nacina’³⁴. *Cięty* pochodzi od *ciąć* ‘nacinać’, z psł. **tęti* ‘ciąć, siec, rąbać’³⁵.

Zmijewski zalecał **postawić bańki**: *Postawić dziewięć baniek na plecach* (49). *Postawić bańki* oznacza ‘przystawić bańki’³⁶, ‘umieścić choremu na skórze bańki’³⁷. Formacja przedrostkowa *po* + *stawić* ‘umieścić, położyć’ wywodzi się z psł. **staviti* ‘powodować, że coś stoi’³⁸; **stawiać bańki**: *on stawia bańki, gdy ma atak duszności spowodowany astmą* (11); *W napadach które dość często do desperacji prowadzą, każę sobie bańki stawiać* (11). *Stawiać bańki* to ‘przystawiać, przysadzić’³⁹, ‘umieszczać bańki na ciele chorego w celu

²³ Doroszewski, *Słownik języka polskiego*, [hasło] *bańka*, dostęp 20.03.2022, <http://doroszewski.pwn.pl>.

²⁴ Aleksander Brückner, *Słownik etymologiczny języka polskiego* (Warszawa: Wiedza Powszechna, 2000), 14.

²⁵ Dawne łaźnie rzymskie miały kopulasty kształt (zob. Kopaliński, *Słownik wyrazów obcych*, 21).

²⁶ Boryś, *Słownik etymologiczny*, 21.

²⁷ Tamże, 586.

²⁸ Widłak-Piernikowska, *Wielki słownik medyczny*, 96.

²⁹ Karłowicz, Kryński, Niedźwiedzki, *Słownik języka polskiego*, t. 1, 330.

³⁰ Doroszewski, *Słownik języka polskiego*, [hasło] *bańka*, dostęp 20.03.2022, <http://doroszewski.pwn.pl>.

³¹ Boryś, *Słownik etymologiczny*, 81.

³² Węglorz, *Zdrowie, choroba i leczenie*, 141.

³³ „Każę sobie bańki stawiać, gdy te już do maximum wyciągną, każę naciąć mocno i zaraz na to samo miejsce każę powtórnie bańki ustawić” (Zmijewski, *Metoda*, 11); Doroszewski, *Słownik języka polskiego*, [hasło] *postawić (bańki)*, dostęp 20.03.2022, <http://doroszewski.pwn.pl>.

³⁴ Karłowicz, Kryński, Niedźwiedzki, *Słownik języka polskiego*, t. 1, 335.

³⁵ Boryś, *Słownik etymologiczny*, 77.

³⁶ Karłowicz, Kryński, Niedźwiedzki, *Słownik języka polskiego*, t. 4, 762.

³⁷ Doroszewski, *Słownik języka polskiego*, [hasło] *bańka*, dostęp 20.03.2022, <http://doroszewski.pwn.pl>.

³⁸ Boryś, *Słownik etymologiczny*, 576.

³⁹ Karłowicz, Kryński, Niedźwiedzki, *Słownik języka polskiego*, t. 6, 409.

wywołania miejscowego przekrwienia lub odciągnięcia krwi⁴⁰. *Stawiać* ‘umieścić, położyć’ (cz. ndk.) pochodzi z psł. *staviti ‘jw.’⁴¹; *ustawić bańki*: *na to samo miejsce każę powtornie bańki ustawić, żeby krew z miejsca wciętego wyciągnąć* (11). *Ustawić* (←*stawić*) ‘przystawiać, przysadzić’⁴², ‘umieszczać bańki na ciele chorego w celu wywołania miejscowego przekrwienia lub odciągnięcia krwi’⁴³. *U + stawić* ‘umieścić, położyć’, z psł. *staviti ‘jw.’⁴⁴.

Najstarsze wzmianki o *stawianiu pijawek* w celach terapeutycznych pochodzą już z 900 roku. W XIX wieku była to metoda nadal bardzo popularna, a każdy ceniący się chirurg lub cyrulik posiadał tzw. ganon, czyli grupę pijawek, które przykładał do ciała pacjenta⁴⁵. Zmijewski notuje: *Stawianie pijawek do gruzłów hemoroidalnych często bywa ulgę przynoszącem* (79). *Stawiać pijawki* w słownikach jest objaśniane jako ‘przystawiać, przysadzić’⁴⁶, ‘umieszczać pijawki na ciele chorego w celu wywołania miejscowego przekrwienia lub odciągnięcia krwi’⁴⁷. *Pijawka* to ‘pierścienica opatrzona jedną lub dwiema przyssawkami’⁴⁸, ‘pierścienica z gromady o tej samej nazwie (*Hirudinea*), o ciele gładkim ze słabo zaznaczonym zewnętrznym pierścieniowaniem. Na przodzie ciała przyssawka z otworem gębowym, na drugim końcu ciała druga przyssawka, która pomaga przy poruszaniu się w wodzie; żywi się sokami ciała innych zwierząt’⁴⁹. Słowo *pijawka* kontynuuje psł. *pъjavъka / pъjavica ‘pijawka’, co z psł. *pъjati ‘pijać’⁵⁰. *Stawiać* ‘jw.’⁵¹.

Metody przeczyszczające

Puszczaniu i oczyszczaniu krwi towarzyszyły inne metody. Należały do nich zabiegi prowokujące wypróżnienia lub wymioty. Zmijewski ordynował je często⁵², uważał bowiem, że: *Kąpiele, przeczyszczenia* [podkr. A.P.-B.], *skromne używanie napojów i pokarmów* [...], *odprowadzają limfę zepsutą a wprowadzają nowe soki w ciało* (52).

⁴⁰ Doroszewski, *Słownik języka polskiego*, [hasło] *stawiać (bańki)*, dostęp 20.03.2022, <http://doroszewski.pwn.pl>.

⁴¹ Boryś, *Słownik etymologiczny*, 576.

⁴² Karłowicz, Kryński, Niedźwiedzki, *Słownik języka polskiego*, t. 6, 409.

⁴³ Doroszewski, *Słownik języka polskiego*, [hasło] *ustawić (bańki)*, dostęp 20.03.2022, <http://doroszewski.pwn.pl>.

⁴⁴ Boryś, *Słownik etymologiczny*, 576.

⁴⁵ Węglorz, *Zdrowie, choroba i leczenie*, 156; Belofsky, *Jak dawniej leczono*, 121.

⁴⁶ Karłowicz, Kryński, Niedźwiedzki, *Słownik języka polskiego*, t. 6, 409.

⁴⁷ Doroszewski, *Słownik języka polskiego*, [hasło] *stawianie / stawiać pijawki*, dostęp 20.03.2022, <http://doroszewski.pwn.pl>.

⁴⁸ Karłowicz, Kryński, Niedźwiedzki, *Słownik języka polskiego*, t. 4, 186–187.

⁴⁹ Doroszewski, *Słownik języka polskiego*, [hasło] *pijawka*, dostęp 20.03.2022, <http://doroszewski.pwn.pl>.

⁵⁰ Boryś, *Słownik etymologiczny*, 435.

⁵¹ Tamże, 576.

⁵² *Przeczyszczenia* w XIX w. stosowano w terapii większości chorób (Węglorz, *Zdrowie, choroba i leczenie*, 170).

Prowokowanie wypróżnień przez wprowadzenie do odbytnicy substancji płynnych autor *Metody* nazywa **enemą, lewatywą, lewatywką i purgansem**.

Enema: *enemę dać z ciepłej wody* (34); *enema z ciepłej wody, uwolni dziecię od zol-taczki* (35). Według *Słownika warszawskiego* *enema* oznacza ‘wprowadzenie płynu do organizmu w celu podrażnienia jelit i wywołania wypróżnienia; lewatywę’ lub ‘narzędzie do dawania lewatyw’ (drugie objaśnienie klasyfikuje jako niewłaściwe)⁵³, oba znaczenia notuje także *Słownik języka polskiego* pod red. Witolda Doroszewskiego⁵⁴. Być może w polszczyźnie jest to zapożyczenie z ang. *enema* ‘lewatywa’, co z późnołacińskiego *enema* ‘lewatywa’⁵⁵, a to z gr. *énema* ‘wpuszczanie, kliстера’⁵⁶, od *eniénai* ‘wprowadzać; wrzucać; wlewać’⁵⁷. Nazwę **lewatywa**⁵⁸, notowaną w znaczeniu ‘enema, [emena, aman], †kli-ster, †kryster, lek. (lavare) wstrzyknięcie leku do kiszki prostej’⁵⁹, poświadczają cytaty: *W uporczywej obstrukcyi, probować lewatywy z ciepłej wody z oliwą Malaga* (26); *Gdy lewatywy skutku niewywołują wtedy ziolka* (26). Autor *Metody* zalecał lewatywę także na diarię, czyli rozwolnienie⁶⁰. W tym przypadku nie chodziło jednak o rozrzedzenie stolca, ale o podanie doodbytniczo krochmalu lub kleiku lnianego, co miało wiązać luźne treści układu pokarmowego oraz hamować nadmierną perystaltykę jelit: *Lewatywa z krochmalu wstrzymuje także biegunkę* (40); *dawać klejek lniany do picia i lewatywy z tegoż kleiku* (40). *Słownik języka polskiego* Kryńskiego, Karłowicza i Niedźwiedzkiego odsyła do postaci *lawatywa*⁶¹. Ten medyczny termin pojawił się w polszczyźnie w pierwszej połowie XIX wieku. Został utworzony na wzór fr. *lavement*, który wywodzi się z łac. *lavāre* ‘myć, płukać’. Wtórne nagłosowe *le-* mogło powstać na skutek upodobnienia do polskiego (*w-*)*wlewać*⁶². **Lewatywka** to deminutywum od *lewatywa*⁶³. Zawierała ona mniejsze ilości wprowadzanych substancji i była podawana dzieciom: *dać mu lewatywkę z ciepłej wody z oliwą lub dobrym olejem lnianym z wodą* (39).

Ostatnią nazwą notowaną w poradniku Zmijewskiego na zabieg wywołujący ekskrecję jest **purgans**: *Purganse, czyli przeczyszczenia, ważną wleczeniu odgrywają rolę* (XXI);

⁵³ Karłowicz, Kryński, Niedźwiedzki, *Słownik języka polskiego*, t. 1, 694.

⁵⁴ Doroszewski, *Słownik języka polskiego*, [hasło] *enema*, dostęp 22.03.2022, <http://doroszewski.pwn.pl>.

⁵⁵ Żmigrodzki, *Wielki słownik języka polskiego*, [hasło] *enema*, dostęp 21.02.2022, <https://wsjp.pl>.

⁵⁶ Karłowicz, Kryński, Niedźwiedzki, *Słownik języka polskiego*, t. 1, 694.

⁵⁷ Kopaliniński, *Słownik wyrazów obcych*, 151.

⁵⁸ Lewatywę znano już w starożytnym Egipcie. Wierzono, że wymyślił ją ptak ibis mający długi, zwężający się dziób, którym aplikował sobie płyn wywołujący wypróżnienie (Belofsky, *Jak dawniej leczono*, 102).

⁵⁹ Karłowicz, Kryński, Niedźwiedzki, *Słownik języka polskiego*, t. 2, 725; tamże, 696.

⁶⁰ Tamże, t. 1, 350.

⁶¹ Tamże, t. 2, 725.

⁶² Andrzej Bańkowski, *Etymologiczny słownik języka polskiego*, t. 2: *L–P* (Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2000), 26.

⁶³ Karłowicz, Kryński, Niedźwiedzki, *Słownik języka polskiego*, t. 2, 725; Doroszewski, *Słownik języka polskiego*, [hasło] *lewatywa*, dostęp 22.03.2022, <http://doroszewski.pwn.pl>.

Jeżeli zaś ból zębów z dawna niepokoi, w takim razie purgans potrzebny (24). *Słownik warszawski* objaśnia jako ‘przeczyszczenie, wypróżnienie kiszki, rozwolnienie’⁶⁴, a *Słownik języka polskiego* pod red. W. Doroszewskiego nie notuje. *Purgans* wywodzi się z *łac. purgare* ‘oczyścić’⁶⁵.

Zmijewski stosuje też nazwę *przeczyszczenie*. Polegało ono na wywołaniu wypróżnienia albo przez lewatywę, albo poprzez podanie doustnych środków laksacyjnych. W przypadku tych drugich autor *Metody* najczęściej zaleca picie winka aloesowego: *Leczyć w ten sposób: I^o Kilkudniowe przeczyszczenie z rzędu winkiem aloesowem* (78). Słowniki notują *przeczyszczenie* jako ‘czynność od / forma rzeczownikowa / czasownika *przeczyścić*’; lek. *przeczyszczenie* żołądka, rozwolnienie, laksa, purgans⁶⁶. *Przeczyścić* (ndk. *przeczyszczać*) znaczy ‘wziąć ze skutkiem na przeczyszczenie, przeczyścić sobie żołądek, przelaksować się’⁶⁷; ‘spowodować rozwolnienie’⁶⁸. Słowo *czyścić* pochodzi z psł. *čistiti ‘czynić czystym, czyścić’. Jest to czasownik odrzeczownikowy od psł. *čistъ⁶⁹.

Zmijewski zauważa także, że organizm często broni się przed chorobą *zwomitowaniem*: *Natura często sama leczy się zwomitowaniem* (105), ale w przypadku niektórych dolegliwości, np. podczas bólu wywołanego migreną, wymioty nie zawsze są odruchowe i autogenne, należy więc je sprowokować: *starać się o zwomitowanie przed migrenicznym przesileniem* (105). *Zwomitowanie* to ‘czynność cz. zwomitować’, a *zwomitować* oznacza ‘womitując, zrzucić, oddać; wyrzygać’⁷⁰. Nazwa pochodzi z *łac. vomitāre, vōmito*, stąd staropolskie, a dziś gwar. *womitować*. Postać *zwymiotować* powstała przez skojarzenie z rodzimym czasownikiem *wymiatać / wymiotać* ‘usunąć szybkim ruchem, wyrzucić’⁷¹, z *miotać* ‘rzucać, ciskać’, co z psł. *metati ‘jw.’⁷².

Metodę wywołującą wydalenie niestrawionej zawartości z żołądka Zmijewski określa *hydropatyją*: *Kto się nieleka wmitów niech użyje hydropatyji, pijąc co dwie minuty jedną szklankę wody aż do przepelnienia żołądka i do zwomitowania* (105). *Hydropatyja*⁷³ w tym kontekście oznacza ‘picie dużej ilości wody’. *Słownik warszawski* nie notuje, w słowniku pod red. W. Doroszewskiego występuje w postaci *hydropatia* ‘metoda leczenia wodą, zwłaszcza

⁶⁴ Karłowicz, Kryński, Niedźwiedzki, *Słownik języka polskiego*, t. 5, 436.

⁶⁵ Kopaliński, *Słownik wyrazów obcych*, 416.

⁶⁶ Karłowicz, Kryński, Niedźwiedzki, *Słownik języka polskiego*, t. 5, 51; Doroszewski, *Słownik języka polskiego*, [hasło] *przeczyszczenie*, dostęp 22.03.2022, <http://doroszewski.pwn.pl>.

⁶⁷ Karłowicz, Kryński, Niedźwiedzki, *Słownik języka polskiego*, t. 5, 51.

⁶⁸ Doroszewski, *Słownik języka polskiego*, [hasło] *przeczyścić*, dostęp 22.03.2022, <http://doroszewski.pwn.pl>.

⁶⁹ Boryś, *Słownik etymologiczny*, 105.

⁷⁰ Karłowicz, Kryński, Niedźwiedzki, *Słownik języka polskiego*, t. 8, 661.

⁷¹ Kopaliński, *Słownik wyrazów obcych*, 719.

⁷² Tamże, 329–330.

⁷³ Postaci na -*yja*, -*ija* były typowe dla rzeczowników zapożyczonych, w których „wstępne” y, i całkowicie zaniknęło na początku XX w. (Zenon Klemensiewicz, *Historia języka polskiego* (Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2002), 605–606.

natryskami i okładami⁷⁴. Jest to złożenie z *hydr-* // *hydro-* ‘woda, wodny’ (z gr. *hýdōr* ‘woda’) + *patia* (gr. *páthos* ‘cierpienie’)⁷⁵.

Metody hydropatyczne wywołujące poty

Girolamo Fracastoro – włoski lekarz żyjący na przełomie XV i XVI wieku – polewał ciała pacjentów wrzącą wodą, aby *cała zgnilizna wyszła z organizmu wraz z kroplami potu*⁷⁶. Zmijewski był także przekonany, że organizm oczyszcza się poprzez pocenie: *naturalne poty obfite powstaną i wypłynie choroba z temi potami* (31), w związku z tym zalecał: **kompresy mokre, poty w kompresach i poty hydropatyczne**.

Kompresy mokre polegały na okładaniu ciała mokrą, najczęściej ciepłą (gorącą) tkaniną, która wywoływała pocenie się organizmu: *Potem każe robić kompresy mokre na całe ciało przez co naturalne poty obfite powstaną i wypłynie choroba z temi potami* (31). Jest to zestawienie składające się w wyrazów *kompres* i *mokry*. *Kompres* w znaczeniu lek. oznacza ‘kawałek płótna służący do opatrunku; przykładka, przytłoczek’⁷⁷, ‘zimny lub gorący okład stosowany w celach leczniczych’⁷⁸. Pochodzi z fr. *compresse*, a to z łac. *compressio* ‘ściśnięcie’⁷⁹. *Mokry* oznacza ‘prześiąknięty obficie płynem, niesuchy, wilgotny’⁸⁰, ‘prześiąknięty lub ociekający wodą lub innym płynem’⁸¹ i kontynuuje *psł. *mokrъ* ‘wilgotny, mokry’⁸²; **poty w kompresach** w znaczeniu ‘jw.’: *jest gdzie indziej srodek np. poprzez poty 20, 30 czasem aż 40st dni ale w kompresach* (55). *Pot* (w lm.) ‘pocenie się’⁸³ pochodzi z psł. **potъ* ‘pot’⁸⁴; **poty hydropatyczne** to ‘pocenie wywołane gorącą kąpielą, ciepłymi wodnymi okładami lub parą wodną’: *Medycyna twierdzi niemożliwość uleczenia, a przecież jest gdzie indziej srodek [...] patrz § o potach hydropatycznych* (55). *Hydropatyczny* oznacza ‘związany z hydropatią’⁸⁵, *hydropatia* ‘jw.’.

⁷⁴ Doroszewski, *Słownik języka polskiego*, [hasło] *hydropatia*, dostęp 25.03.2022, <http://doroszewski.pwn.pl>.

⁷⁵ Kopaliński, *Słownik wyrazów obcych*, 220.

⁷⁶ Belofsky, *Jak dawniej leczono*, 81.

⁷⁷ Karłowicz, Kryński, Niedźwiedzki, *Słownik języka polskiego*, t. 2, 428.

⁷⁸ Doroszewski, *Słownik języka polskiego*, [hasło] *kompres*, dostęp 28.03.2022, <http://doroszewski.pwn.pl>.

⁷⁹ Kopaliński, *Słownik wyrazów obcych*, 270.

⁸⁰ Karłowicz, Kryński, Niedźwiedzki, *Słownik języka polskiego*, t. 2, 1031.

⁸¹ Doroszewski, *Słownik języka polskiego*, [hasło] *mokry*, dostęp 28.03.2022, <http://doroszewski.pwn.pl>.

⁸² Boryś, *Słownik etymologiczny*, 336.

⁸³ Karłowicz, Kryński, Niedźwiedzki, *Słownik języka polskiego*, t. 4, 800; Doroszewski, *Słownik języka polskiego*, [hasło] *poty*, dostęp 27.03.2022, <http://doroszewski.pwn.pl>.

⁸⁴ Boryś, *Słownik etymologiczny*, 470.

⁸⁵ Doroszewski, *Słownik języka polskiego*, [hasło] *hydropatyczny*, dostęp 27.03.2022, <http://doroszewski.pwn.pl>.

Metody wyciągające „materię osobliwą” poprzez wysypkę (metoda *Carla Baunscheidta*)

Autor poradnika używa kilku różnych nazw dla tej samej metody:

- od nazwiska jej wynalazcy/twórcy Carla Baunscheidta⁸⁶: **Baunscheidtism**: *Jak prędko Baunscheidtism ulgę przynosi? Odpowiedź na to pytanie: Natychmiast* (XVII). Jest to adiectivum od nazwy osobowej *Baunscheidt* + przyrostek *-ism*, który tworzy w języku niemieckim wyłącznie przymiotniki odrzeczownikowe⁸⁷; **Baunschemiditism**: *Baunschemiditism u niektórych w pierwszych dwóch dobach osłabienie wywołuje, potem zimne obok ciepłych dreszcze, na owe miejsca tknięte maszynką sprowadza* (XVI); **methoda Baunsch**: *W katarze epidemicznym, który z fazy do fazy kończy źle najlepiej użyć metody Baunsch* (89). *Metoda* to ‘sposób, tryb, porządek działania, postępowania zmierzającego do pewnego celu’⁸⁸, ‘systematycznie i konsekwentnie stosowany sposób postępowania dla osiągnięcia określonego celu’⁸⁹. Słowo pochodzi z fr. *méthode* lub z łac. *methodus* ‘sposób postępowania’ i należy wywodzić je z gr. *méthodos* ‘badanie, poznanie; sposób badania’. W polszczyźnie zostało poświadczone po raz pierwszy w XVI wieku w postaci *metod*. Najprawdopodobniej zostało przejęte wprost z łaciny, a później doszło do wtórnego zapożyczenia z języka francuskiego⁹⁰; **metoda Baunscheidta**: *leczy się najzupełniej metodą Baunscheidta* (120). *Metoda* ‘jw.’ + rzeczownik w genetivie;
- związane z dermabiotykonem⁹¹ – narzędziem igłowym do nakłuwania ciała: **dermabiotykon**: *dermabiotykon na athlas, kolumnę pacierzową i tudzież na tydki* (22).

⁸⁶ Terapia wynaleziona przez Carla Baunscheidta (1809–1873) około 1840 r., zwana **terapią Baunscheidt**, **Baunscheidtism** i **Baunscheidtieren** to alternatywna metoda leczenia opierająca się na nakłuwaniu skóry narzędziem igłującym po obu stronach kręgosłupa, a następnie na wcieraniu w te miejsca substancji drażniącej, wywołującej wysypkę. Prawdopodobnie Baunscheidt zmieszał środek na komary z olejem, ale receptury tej nie udało się zweryfikować. Po śmierci Baunscheidta zwolennicy jego metody proponowali wiele alternatywnych przepisów, np. z olejem jałowcowym, gorzycowym i innymi substancjami drażniącymi skórę, ale najczęściej wykorzystywano olej krotonowy. Przekłuwania skóry i wcieranie w nią substancji drażniących wywołało niespecyficzną reakcję immunologiczną, a na leczonych w ten sposób obszarach pojawiały się pęcherze lub krosty, za: dostęp 30.03.2022, <https://translate.google.com/translate?hl=pl&sl=de&u=https://de.wikipedia.org/wiki/Baunscheidttherapie&prev=search/>.

⁸⁷ Za: dostęp 8.03.2022, <https://niemieckiwdpmpu.pl/tworzenie-niemieckich-przymiotnikow/>.

⁸⁸ Karłowicz, Kryński, Niedźwiedzki, *Słownik języka polskiego*, t. 2, 930.

⁸⁹ Doroszewski, *Słownik języka polskiego*, [hasło] *metoda*, dostęp 27.03.2022, <http://doroszewski.pwn.pl>.

⁹⁰ Piotr Żmigrodzki, red., *Wielki słownik języka polskiego* (Instytut Języka Polskiego PAN: Kraków, 2007–), dostęp 22.02.2022, <https://wsjp.pl>.

⁹¹ Tak przyrząd ten opisywał Zmijewski: „Maszynka schludnie, zręcznie oprawiona, mająca 30 igiełek tak urządzonych, że za pociągnięciem ręką, te igielki sięgają naskórka, nie robiąc zgoła żadnego śladu ukłucia. Ślad ich dopiero po napuszczeniu na miejsca tknięte dermabiotykonem, po kilku minutach różowo się przedstawiają. Instrument ten użyty namięśnie, nigdy na krwi, sprowadza po napuszczeniu [...] «Oleum baunscheidtii», stopniowe rozgrzewanie, następnie swędzenie, przyjemnie w ciele czuć się dające” (XIII–XIV); „formują się krosteczki, drobne jak mak, jak nasienie lniane i więcej nie urastają. Po dwóch dobach, czasem prędzej obsypka zaczyna okazywać w sobie materią. Oto ta materya jest nagromadzeniem się

Słowniki nie notują. Nazwa pochodzi z gr. *dérma* ‘skóra’⁹² + *biotykon*⁹³: **cięcie dermatobiotykonem** ‘zabieg polegający na nakłuciu skóry’: *Jedyny na to sposób 30. do 40 cięć dermatobiotykonem* (32); *cięć 30. Na piersiach cięć 15 na ikrach i u rąk cięć 5 na każdej, na łydkach obu nóg po 6 cięć* (6). Słownik warszawski notuje w znaczeniu lekarskim ‘przecięcie’, np. cięcie cesarskie, boczne, krzyżowe⁹⁴, natomiast leksykon pod red. Doroszewskiego jako ‘miejsce przecięte’⁹⁵. *Cięcie* to rzeczownik odczasownikowy od *ciąć* ‘rznąć, strzyc, krajać’⁹⁶, z psł. **tęti* ‘ciąć, siec, rąbać (ostrym narzędziem)’⁹⁷; **dotknąć dermatobiotykonem** ‘zabieg polegający na lekkim dotknięciu ciała dermatobiotykonem, niewielkim nakłuciu’: *Ropień jest dobrze w kilku miejscach dotknąć dermatobiotykonem* (1). *Dotknąć* ‘lekką poruszyć, lekko trącić co’⁹⁸; ‘zbliżyć co do czego, lekko poruszyć, lekko trącić co’⁹⁹. *Dotknąć* ← *tknąć*, z psł. **tknōti* ‘dotknąć, tknąć’¹⁰⁰; **metoda dermatobiotykonowa**: *najprostsza droga gojenia jest metoda dermatobiotykonowa* (79). *Metoda* ‘jw.’. *Dermatobiotykonowy* to przymiotnik odrzeczownikowy (← *dermatobiotykon*, ‘jw.’); **leczyć dermat.** ‘uzdrowić, uwalniać od choroby dermatobiotykonem’: *Leczy się: Dermab: mocne cięcie całej kolumny pacierzowej i łydów, i mięśni ramiennych* (66). *Leczyć* ‘przywracać zdrowie za pomocą środków odpowiednich, kurować’¹⁰¹, ‘dążyć do przywrócenia zdrowia za pomocą leków, zabiegów itp.’¹⁰². Najprawdopodobniej jest to czasownik odrzeczownikowy z psł. **lěkъ* ‘to, czym się leczy, środek leczniczy, lek’. Boryś kwestionuje zapożyczenie z germańskiego *lĕkjan*¹⁰³. *Dermab.* to skrót od *dermatobiotykon* ‘jw.’; **operacja dermatobiotykonem** ‘działanie dermatobiotykonem’: *Jeżeli [...] miejsca*

hormonów chorobliwych w ciele. Im krost jest więcej, tem lepiej – to znaczy, że fermentacja limfy zakazanej rozwinęła się należycie” (XIV).

⁹² Kopański, *Słownik wyrazów obcych*, 120.

⁹³ Nie udało się odnaleźć postaci *biotykon*. Pochodzi ona od *biotykon* + *on* (gr. *biotikos* ← *bios* *life* ‘odnozący się do żywych organizmów’), za: dostęp 25.03.2022, <https://educalingo.com/pl/dic-en/biotic>; zob. *bios* ‘życie; życie biologiczne; czas życia’, Oktawiusz Jurewicz, oprac., *Słownik grecko-polski* (Global Scientific Foundation: Truskaw, 2021), 153. Istnieje grupa leków mających na celu wspomoczenie immunologii organizmu, które dystrybuowane są przez *bioticon*, stąd można wnioskować, że *biotykon* to ‘wzmacniacz immunologiczny, wywołujący reakcję immunologiczną’, zob. dostęp 8.03.2022, <https://www.biotikon.co.uk/>. Może z ang. *biotic* ‘biotyczny’, za: dostęp 9.03.2022, <https://dictionary.cambridge.org/pl/dictionary/english-polish/biotic>.

⁹⁴ Karłowicz, Kryński, Niedźwiedzki, *Słownik języka polskiego*, t. 1, 334.

⁹⁵ Doroszewski, *Słownik języka polskiego*, [hasło] *cięcie*, dostęp 27.03.2022, <http://doroszewski.pwn.pl>.

⁹⁶ Karłowicz, Kryński, Niedźwiedzki, *Słownik języka polskiego*, t. 1, 318.

⁹⁷ Boryś, *Słownik etymologiczny*, 77.

⁹⁸ Karłowicz, Kryński, Niedźwiedzki, *Słownik języka polskiego*, t. 1, 535.

⁹⁹ Doroszewski, *Słownik języka polskiego*, [hasło] *dotknąć*, dostęp 27.03.2022, <http://doroszewski.pwn.pl>.

¹⁰⁰ Boryś, *Słownik etymologiczny*, 633.

¹⁰¹ Karłowicz, Kryński, Niedźwiedzki, *Słownik języka polskiego*, t. 2, 700.

¹⁰² Doroszewski, *Słownik języka polskiego*, [hasło] *leczyć*, dostęp 27.03.2022, <http://doroszewski.pwn.pl>.

¹⁰³ Boryś, *Słownik etymologiczny*, 282.

*tknięte dermabiotykonem wyrzucają wrzodzianki, to trzeba koniecznie powtarzać operacją, bo to jest dowód w tych wrzodziankach, że jeszcze materje chorobliwe są w ciele (XVI); powtórzyć operacie dermabiotykonem co dni 10 (23). Chir. ‘zabieg leczniczy wykonany ręką uzbrojoną w narzędzia’¹⁰⁴; ‘zabieg leczniczy wykonywany za pomocą odpowiednich narzędzi przez chirurga na ciele chorego’¹⁰⁵, *operacja* ‘działania, szereg działań’, z łac. *operati* ‘pracować’, *operis* ‘dzieło, praca, czyn’¹⁰⁶. U Zmijewskiego operacja to działanie, które nie musi być przeprowadzone przez chirurga¹⁰⁷; **tknięcie dermabiotykonem** ‘zabieg polegający na lekkim dotknięciu ciała dermabiotykonem, niewielkim nakłuciu’: *Czasem lekkie tknięcie dermabiotykonem jeśli dziecię tuste, zaaplikować można* (45). *Tknięcie* to rzeczownik odczasownikowy od *tknąć*¹⁰⁸ ‘dotknąć, pomacać, trącić, ruszyć’¹⁰⁹; ‘dotykając, ruszyć’¹¹⁰, z psł. **tknōti* ‘dotknąć, tknąć’¹¹¹; **zoperowanie dermabiotykonem**: *Tymczasem wszystkie te sposoby uwolnienia z migreny nie są tak radykalnymi, jak zoperowanie karku z atlasem i cokolwiek kolumny pacierzowej dermabiotykonem* (106). *Zoperowanie* jest definiowane jako forma rzeczownikowa czasownika *zoperować*¹¹², a *zoperować* to ‘podać operacji’¹¹³, ‘dokonać operacji, zabiegu chirurgicznego’¹¹⁴, od *operować* ‘dokonać zabiegu’, co z *operacja* ‘działania, szereg działań’, z łac. *operati* ‘pracować’, *operis* ‘dzieło, praca, czyn’¹¹⁵.*

Stanisław Borawski pisał, że „ludzkie wysiłki poznawcze znajdują swój wyraz w języku jako najdoskonalszym magazynie dorobku intelektualnego, kulturowego, cywilizacyjnego i rejestrze wszystkiego, o czym ludzie kiedykolwiek myśleli i pomyślą”¹¹⁶. Poradnik Zmijewskiego jest niewątpliwie cennym, ciekawym i niezbadanym dotąd źródłem

¹⁰⁴ Karłowicz, Kryński, Niedźwiedzki, *Słownik języka polskiego*, t. 3, 795.

¹⁰⁵ Doroszewski, *Słownik języka polskiego*, [hasło] *operacja* (<http://doroszewski.pwn.pl>, dostęp 27.03.2022 r.).

¹⁰⁶ Kopaliński, *Słownik wyrazów obcych*, 362.

¹⁰⁷ W takim znaczeniu słowo to było używane w dawnej polszczyźnie. Np. Jan Antoni Chrapowicki, wojewoda witebski, „brałem klisterkę piwną, która nadzwyczaj operowała” (cyt. za: Węglorz, *Zdrowie, choroba i leczenie*, 197).

¹⁰⁸ Karłowicz, Kryński, Niedźwiedzki, *Słownik języka polskiego*, t. 7, 64; Doroszewski, *Słownik języka polskiego*, [hasło] *tknięcie*, dostęp 24.03.2022, <http://doroszewski.pwn.pl>.

¹⁰⁹ Karłowicz, Kryński, Niedźwiedzki, *Słownik języka polskiego*, t. 7, 63.

¹¹⁰ Doroszewski, *Słownik języka polskiego*, [hasło] *tknąć*, dostęp 24.03.2022, <http://doroszewski.pwn.pl>.

¹¹¹ Boryś, *Słownik etymologiczny*, 633.

¹¹² Karłowicz, Kryński, Niedźwiedzki, *Słownik języka polskiego*, t. 8, 598; Doroszewski, *Słownik języka polskiego*, [hasło] *zoperowanie*, dostęp 24.03.2022, <http://doroszewski.pwn.pl>.

¹¹³ Karłowicz, Kryński, Niedźwiedzki, *Słownik języka polskiego*, t. 8, 598.

¹¹⁴ Doroszewski, *Słownik języka polskiego*, [hasło] *zoperować*, dostęp 24.03.2022, <http://doroszewski.pwn.pl>.

¹¹⁵ Kopaliński, *Słownik wyrazów obcych*, 362.

¹¹⁶ Stanisław Borawski, „Synteza dziejów polszczyzny a możliwości integracji badań”, w: *Historia języka w XXI wieku. Stan i perspektywy*, red. Magdalena Pastuch i Mirosława Siuciak (Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, 2018), 23.

magazynującym wiedzę o chorobach nękających ludzi w XIX i na początku XX wieku. Znajdujemy w nim opisy objawów, przebiegu oraz zróżnicowanych sposobów leczenia wielu schorzeń. Dla językoznawcy jest także bezcenną kopalnią wiedzy o stosowanej na przełomie XIX i XX stulecia nomenklaturze związanej z lecznictwem.

Na podstawie analizy materiału objętego tytułem artykułu widać, że wśród nazw metod związanych z humoralną koncepcją patogenezy znajdują się określenia zabiegów oczyszczających organizm poprzez wyrzuty skórne (41,4%), nazwania terapii oczyszczających krew (27,6%) i prowokujących wypróżnienia (17,2%). Rzadziej są to nazwy metod przywracających krazę poprzez pocenie się (10,4%) i wymioty (3,4%).

Ze względu na podstawę nominacyjną można wyróżnić nazwy wskazujące na:

- zasadniczą czynność związaną z zalecaną metodą, np. *enema, purgans, postawić / stawiać (bańki, pijawki), leczyć (dermabiotykonem)*;
- skutek zastosowania danej metody: *przeczyszczenie, poty mokre, zwomitowanie*;
- sposób wykonania zabiegu: *bańki suche* (stawiane na sucho), *bańki ciepłe* (stawiane na ciepło);
- narzędzia – *dermabiotykon*, naczynia – *bańki* i materiały – *kompres* niezbędne w stosowanej metodzie;
- środek wykorzystywany w zastosowanej metodzie: *hydropatyja* (woda);
- nazwisko autora metody: *Baunscheidtism, Baunschemidtism, metoda Baunscheidta*.

Wśród analizowanych nazw metod przeważają określenia rodzime¹¹⁷ (40%): *bańki cięte, bańki suche, puszczanie krwi, przeczyszczenie, stawianie pijawek*. Na drugim miejscu plasują się nazwy obce o różnej proveniencji (33,3%), np. *Baunscheidtism, Baunschemidtism, dermabiotykon, enema, lewatywa, operacja, purgans*, a tuż za nimi konstrukcje hybrydalne o zróżnicowanych pod względem genetycznym komponentach (26,7%), np. *cięcie dermabiotykonem, kompresy mokre, poty w kompresach*.

Analiza materiału wykazała także, że Zmijewski dla tej samej metody stosował nazwy synonimiczne, np. *enema, lewatywa, purgans* lub *Baunscheidtism, Baunschemidtism, metoda Baunscheidta*. W polskiej terminologii medycznej z XIX i XX wieku było to zjawisko powszechne, a bogactwo określeń tożsamych lub zbliżonych znaczeniowo wynikało z dowolności nazewniczej autorów opracowań poświęconym chorobom i ich leczeniu¹¹⁸. W analizowanym zabytku świadczą one zapewne o odczytaniu autora, znajomości różnych dzieł medycznych, nomenklatury lekarskiej, sposobów leczenia zarówno w nurcie oficjalnym, jak i w medycynie alternatywnej.

¹¹⁷ Za słownictwo rodzime uznaje się za Bogdanem Walczakiem nie tylko jednostki leksykalne odziedziczone z prajęzyka, ale również – zgodnie z ujęciem diachronicznym – derywaty utworzone od zapożyczeń w prajęzyku i później w polszczyźnie, np. *bańka, lewatywka, zoperowanie* (zob. Bogdan Walczak, „Słownictwo obcego pochodzenia na warsztacie badacza: problem granic („głębokości”) opisu genetycznego”, w: *Leksyka słowiańska na warsztacie językoznawcy*, red. Hanna Popowska-Taborska (Warszawa: Slawistyczny Ośrodek Wydawniczy, 1997), 269–272.

¹¹⁸ Lucyna Agnieszka Jankowiak, „Synonimia w polskiej terminologii medycznej przełomu XIX i XX wieku”, *Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej* 46 (2015): 36; też, „Polskie słownictwo medyczne”, 107.

Użyte skróty

- ang. – angielski
 chir. – chirurgiczny
 cz. – czasownik
 czes. – czeski
 daw. – dawny
 dial. - dialektyczny
 fr. – francuski
 gr. – grecki
 gwar. – gwarowy
 jw. – jak wyżej
 lek. – lekarski
 lm. – liczba mnoga
 łac. – łaciński
 med. – medyczny
 ndk. – niedokonany
 now. – w nowszych czasach dowolnie utworzony
 por. – porównaj
 psł. – prasłowiański
 słow. – słowiański
 ts. – tak samo
 zdr. – zdrobnienie, zdrobniale
 zob. – zobacz

Bibliografia

Źródło

Zmijewski, Józef. *Metoda leczenia srodkami dotąd nieużywanymi najtrudniejsze cierpienia usuwająca, Na wielu osobach sprawdzona jako nieomylna. Z dołączeniem wykazu osób uleczonych w szpitalach jako za nieuleczalnych uznanych na dowód i poparcie Metody*, 1888. Rękopis znajduje się w prywatnych zbiorach rodziny Bednarczuków – znanych i cenionych działaczy regionalnych z Przasnysza. Od Mariusza Bednarczuka otrzymałam kserokopię tego zabytku.

Literatura przedmiotowa

- Bańki bezogniowe – działanie, właściwości lecznicze i zastosowanie*, 2018. Dostęp 28.02.2022, www.medonet.pl/zdrowie,banki-bezogniowe-co-to-jest-,artykul,1728267.html.
- Bańkowski, Andrzej. *Etymologiczny słownik języka polskiego*. T. 2. L–P. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2000.
- Belofsky, Nathan. *Jak dawniej leczono, czyli plomby z mchu i inne historie*. Przeł. Grzegorz Siwek. Warszawa: Wydawnictwo RM, 2019.
- Borawski, Stanisław. „Synteza dziejów polszczyzny a możliwości integracji badań”. W: Magdalena Pastuch i Mirosława Siuciak, red. *Historia języka w XXI wieku. Stan i perspektywy*, 17–31. Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, 2018.

- Boryś, Władysław. *Słownik etymologiczny języka polskiego*. Kraków: Wydawnictwo Literackie, 2008.
- Brückner, Aleksander. *Słownik etymologiczny języka polskiego*. Warszawa: Wiedza Powszechna, 2000.
- Brzeziński, Tadeusz (a). „Wiedza o budowie i czynnościach ludzkiego organizmu”. W: *Historia medycyny*, red. Tadeusz Brzeziński, 95–129. Warszawa: Państwowy Zakład Wydawnictw Lekarskich, 1988.
- Brzeziński, Tadeusz (b). „Rozwój poglądów na istotę choroby”. W: *Historia medycyny*, red. Tadeusz Brzeziński, 134–157. Warszawa: Państwowy Zakład Wydawnictw Lekarskich, 1988.
- [Bez autora]. *COMPENDIUM MEDICUM AUCTUM TO IEST: KROTKIE ZEBRANIE Y OPISANIE CHOROB. Ich różności, przyczyn, znakow, sposobow do leczenia. Także różnych sposobow robienia Wodek, Oleykow, Julepow, Syropow, Konfitur, Maści, Plastrów, [etc.] i różnych osobliwych rzeczy, Na SIEDM TRAKTATOW ROZDZIELONE, I teraz przez tegoż Autora z errorow Drukarskich wyczyszczone. Z przydatkiem osobliwych Chorob, tak Męskich, iako i Białogłowskich, i Dziecinnych. Dla większey wygody ludzkiej PRZEDRUKOWANE. Roku Pańskiego 1789*. Częstochowa: Drukarnia Jasnej Góry Częstochowski, 1789.
- Drygas, Aleksander. „Dawne terapie. Lek i jego formy, sposoby wytwarzania i dystrybucji”. W: *Historia medycyny*, red. Tadeusz Brzeziński, 158–184. Warszawa: Państwowy Zakład Wydawnictw Lekarskich, 1988.
- Doroszewski, Witold, red. *Słownik języka polskiego*. T. 1–11. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN. <http://doroszewski.pwn.pl>.
- Dubisz, Stanisław, red. *Uniwersalny słownik języka polskiego*. T. 1–4. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2003.
- Jankowiak, Lucyna Agnieszka. „Polskie słownictwo medyczne w drugiej połowie XIX wieku oraz na przełomie XIX i XX wieku”. *Studia Językoznawcze. Synchroniczne i diachroniczne aspekty badań polszczyzny* 10 (2011): 97–109.
- Jankowiak, Lucyna Agnieszka. „Synonimia w polskiej terminologii medycznej przełomu XIX i XX wieku”. *Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej* 46 (2015): 17–41.
- Jütte, Robert. *Historia medycyny alternatywnej. Od magii do naturalnych metod leczenia*. Tłum. Krzysztof Jachimczak, Elżbieta Ptaszyńska-Sadowska. Warszawa: Wydawnictwo W.A.B., 2001.
- Jurewicz, Oktawiusz, oprac. *Słownik grecko-polski*. (Na podstawie słownika Zygmunta Węclewskiego). Global Scientific Foundation: Truskaw, 2021.
- Karłowicz, Jan, Adam Kryński, Władysław Niedźwiedzki. *Słownik języka polskiego*. T. 1–8. Warszawa: Nakładem prenumeratorów, 1900–1927.
- Klemensiewicz, Zenon. *Historia języka polskiego*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2002.
- Kopaliński, Władysław. *Słownik wyrazów obcych i zwrotów obcojęzycznych z almanachem*. Warszawa: Świat Książki, 2000.
- Moore, Jonathan. *Przerażające terapie i zabójcze terapie*. Przeł. Emilia Skowrońska. Kraków: Społeczny Instytut Wydawniczy Znak, 2020.
- Paluszak-Bronka, Anna. „Co można powiedzieć o autorze na podstawie jego rękopisu? Rozważania językoznawcy”. *Prace Językoznawcze* 20 (2018), 3: 123–137.
- Paluszak-Bronka, Anna. „Znajomość biografii autora dzieła a badania historycznojęzyczne”. *Studia Językoznawcze. Synchroniczne i diachroniczne aspekty badania polszczyzny* 20 (2021): 115–127.
- Walczak, Bogdan. „Słownictwo obcego pochodzenia na warsztacie badacza: problem granic („głębokości”) opisu genetycznego”. W: Hanna Popowska-Taborska, red. *Leksyka słowiańska na warsztacie językoznawcy*, 269–280. Warszawa: Sławistyczny Ośrodek Wydawniczy, 1997.
- Węglorz, Jakub. *Zdrowie, choroba i leczenie w społeczeństwie Rzeczypospolitej XVI–XVIII wieku*. Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek, 2015.
- Widłak-Piernikowska, Teresa, red. prowadząca. *Wielki słownik medyczny*. Warszawa: Wydawnictwo Lekarskie PZWL, 1996.
- Żmigrodzki, Piotr, red. *Wielki słownik języka polskiego*. Kraków: Instytut Języka Polskiego PAN, 2007–. <https://wsjp.pl>.

Źródła internetowe

Etymologia słowa biotic. <https://educalingo.com/pl/dic-en/biotic>.

Products-Bioticon. <https://www.biotikon.co.uk>.

Tłumacz Google. <https://translate.google.com/translate?hl=pl&sl=de&u=https://de.wikipedia.org/wiki/Baunscheidttherapie&prev=search>.

Tłumaczenie słowa biotic – Słownik angielsko-polski. <https://dictionary.cambridge.org.pl/dictionary/english-polish/biotic>.

Tworzenie przymiotników w języku niemieckim. <https://niemieckiwdpmu.pl/tworzenie-niemieckich-przymiotnikow>.

Nazwy wybranych metod leczenia (związanych z humoralną koncepcją patogenezy) na podstawie rękopiśmiennego poradnika medycznego Józefa Zmijewskiego

Streszczenie

Celem artykułu była charakterystyka wybranych nazw metod leczniczych związanych z humoralną koncepcją patogenezy (ich motywacji i znaczeń), wyekscepowanych z poradnika Józefa Zmijewskiego. Analiza wykazała, że wśród nazw przeważają określenia zabiegów oczyszczających organizm poprzez wyrzuty skórne (wysypkę). Dość często poświadczane są także nazwania metod oczyszczających krew i prowokujących wypróżnienia. Rzadziej są to nazwy zabiegów przywracających krazję poprzez pocenie się i wymioty. Wśród analizowanych jednostek nazewniczych przeważają określenia rodzime, ale autor używa także nazw obcych i hybrydalnych. Nazwy te wskazują na główną czynność wykonywaną podczas zabiegu, jego skutki, wykorzystane narzędzia i materiały lub nazwisko autora metody.

Names of selected treatment methods (related to the humoral concept of pathogenesis) based on Józef Zmijewski's manuscript medical guide

Summary

The aim of the article was to characterize selected names of therapeutic methods related to the humoral concept of pathogenesis (their motivations and meanings) selected from Józef Zmijewski's guide. The analysis showed that among the names prevail the terms of treatments that cleanse the body through skin ejections (rash). Often there are also names of methods that purify the blood and provoke bowel movements. Less commonly, these are the names of treatments that restore krasia through sweating and vomiting. Among the analyzed naming units, native terms predominate, but the author also uses foreign and hybrid names. These names indicate the main activity performed during the procedure, its effects, the tools and materials used, or the name of the author of the method.

Cytowanie

Paluszak-Bronka, Anna. „Nazwy wybranych metod leczenia (związanych z humoralną koncepcją patogenezy) na podstawie rękopiśmiennego poradnika medycznego Józefa Zmijewskiego”. *Studia Językoznawcze. Synchroniczne i diachroniczne aspekty badań polszczyzny* 22 (2023): 79–94. DOI: 10.18276/sj.2023.22-07.